

هنرپژوهی در برگزیده قرآن کریم به خط و کتابت علیرضا عباسی

تحقیق و شرح فنون و آرایه های هنری: دکتر محمد مهدی هراتی

به مناسبت گردهمایی بین المللی مکتب اصفهان

آذرماه ۱۳۸۵

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

هنرپژوهی در برگزیده قرآن کریم به خط و کتابت علیرضا عباسی

ناشران انتشارات فرهنگستان هنر - مرکز آفرینش های هنری آستان قدس رضوی

دبیر علمی گروه خوشنویسی مکتب اصفهان استاد غلامحسین امیرخانی

تحقیق و شرح فنون و آرایه های هنری دکتر محمد مهدی هراتی

هیأت علمی آستان قدس رضوی حنین رزاقی - سید محمدرضا فاضل هاشمی - علی اصغر ناصری

هیأت علمی فرهنگستان هنر استاد آیدین آغداشلو - دکتر محمد علی رجیبی - دکتر محمد مهدی هراتی

ناظران هنری استاد دکتر مجید مهرگان - استاد مهدی عتیقی

طراحی جلد کارگاه مرحوم استاد حسین عتیقی

صفحه آرایی شیرین هراتی - فیروزه رضوی

ترجمه انگلیسی محمد تقی فرامرز

ناظر چاپ افشین شیروانی

لیتوگرافی فرآیند گویا

چاپ شاد رنگ - ۱۳۸۷

صحافی معین

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۸۸۰۲-۸۲-۵

نوبت چاپ: اول ۱۳۸۷ کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشران محفوظ است.

شمارگان: ۳۰۰۰ نسخه با پشتیبانی صندوق حمایت از پژوهشگران کشور

تهران - انتهای خیابان فلسطین جنوبی - کوچه لیمان ادهم - بن بست بوذر جهر - پلاک ۲۳ - انتشارات فرهنگستان هنر

تلفکس: ۶۶۹۵۱۶۶۲ صندوق پستی: ۱۳۱۴۵-۱۳۷۷

مشهد - خیابان کوهسنگی - خیابان عدالت - عدالت ۲۸ - پلاک ۹/۱ - مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی

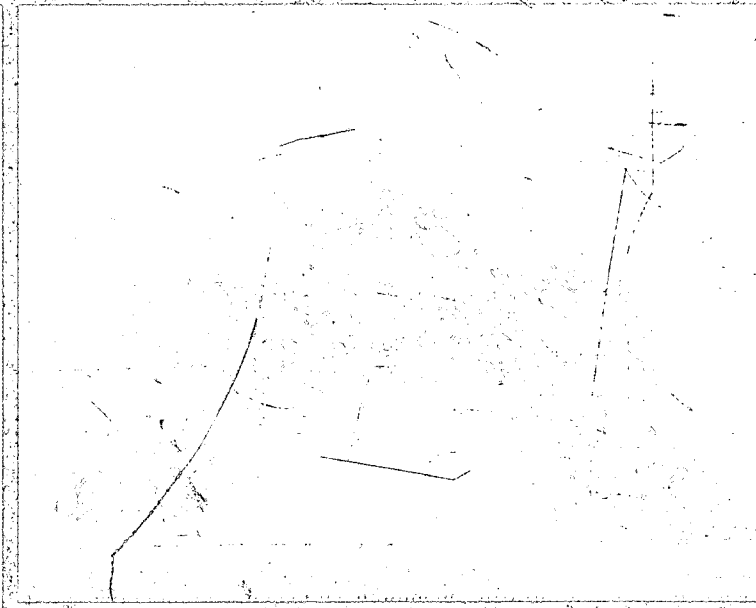
تلفن: ۴-۰۵۱۱۱۸۴۴۵۱۴۲-۰۵۱۱۱۸۴۴۵۱۴۲ صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۴۴۸

قیمت: ۳۰۰/۰۰۰ ریال

فرهنگستان

انتشارات فرهنگستان هنر

فهرست مطالب

سخن ناشران ۹

پیشگفتار ۱۱

گزیده صفحات ۱۹

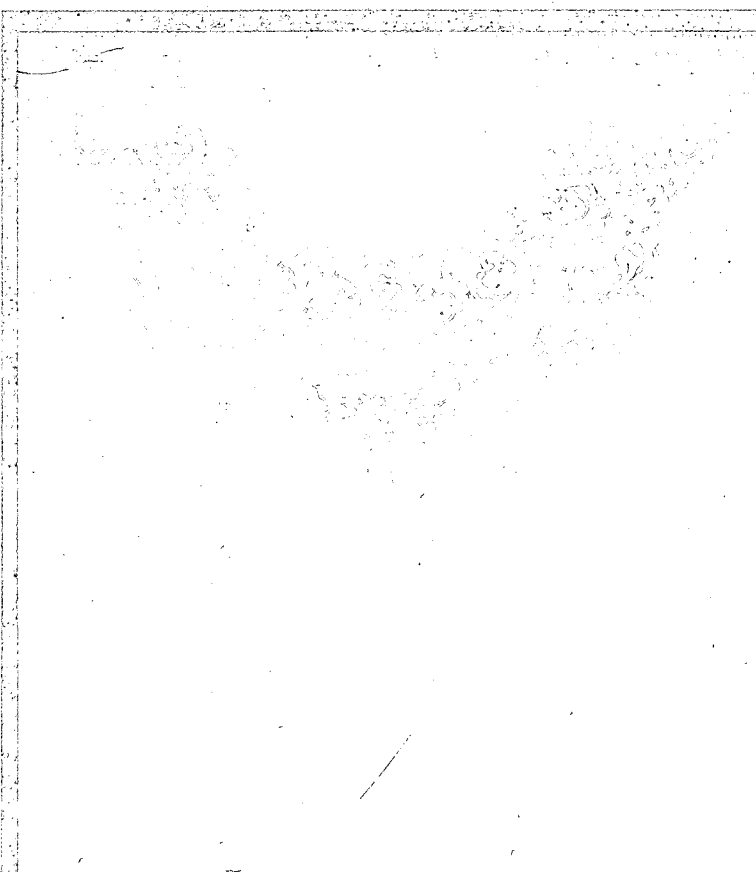
تحلیل هنری ۱۲۱

سیمای مصحف شریف به خط علیرضا عباسی ۱۹۳

مولانا علیرضا عباسی هنرمند نامی عصر صفوی ۱۹۹

ضمائم: لغات و اصطلاحات، اعلام ۲۰۹

منابع ۲۲۳

سابقه کتابت قرآن کریم به قرون اولیه اسلام و زمان کاتبان وحی از جمله حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب (ع) می‌رسد. کتابخانه آستان قدس رضوی با دارا بودن تعداد معتناهی از این مصاحف شریف، به عنوان گنجینه‌ای هزار ساله، از غنی‌ترین کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی جهان اسلامی به‌شمار می‌آید. در این میان می‌توان به قرآنهای منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام)، از جمله مولی‌الموحدين، حضرت علی بن ابیطالب (ع)، حضرت امام حسن مجتبی (ع)، حضرت امام حسین (ع)، حضرت امام سجاد (ع)، حضرت امام موسی بن جعفر (ع) و حضرت امام علی بن موسی الرضا (علیه افضل الصلوات المصلین) اشاره کرد؛ این مصاحف شریف عموماً بر روی پوست آهو، با خط کوفی و در قطع بیاضی کتابت گردیده است. با تکامل خط کوفی و سیر تحول خط در جهان اسلام، کاتبان و خوشنویسان مشهوری، مانند عثمان بن حسین و راق غزنوی و فرزندش محمد و ابن مقله، یاقوت مستعصمی، بایسنقر میرزا، ابراهیم سلطان، عبدالله طباطبائی، علاءالدین تبریزی - استاد بسیاری از هنرمندان و خوشنویسان بعد از خود، از جمله عبدالباقی تبریزی و علیرضا عباسی - به این مهم همت گماشته و آثار نفیس و ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته‌اند. اواخر دوره تیموری و عصر صفوی نقطه اوج کتابت قرآن کریم بود تا جایی که استاد علیرضا عباسی، که در کتبه‌نویسی، خط نستعلیق و کتابت جلی و خفی سرآمد روزگار خویش بود، به کتابت قرآنی به خط ثلث جلی پرداخت که صفحاتی از آن زینت بخش این مجموعه گردیده و مورد پژوهش و بررسی قرار گرفته است. بخشی از آثار بدیع علیرضا عباسی را - که شهرت کتبه‌نگاری او زبانه‌زد خاص و عام است - می‌توان در کتبه‌ها و ایوان‌های صحن عتیق و گنبد مطهر رضوی و نیز کتبه بالایی رواق داخلی مضجع منور آن حضرت و همچنین آرامگاه خواجه ربیع در مشهد مقدس و کتبه‌های زیبای مساجد جامع و شیخ لطف‌الله در اصفهان مشاهده کرد.

با عنایت به اینکه مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی و فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران با همیاری کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی درصدد نشر و احیای آثار نفیس و فاخر هنرهای اسلامی برآمده‌اند، گروهی از کارشناسان به‌عنوان تبریک و تیمن نسخه مضبوط در مخزن خطی کتابخانه را به شماره ۱۰۷ با خط استادانه علیرضا عباسی و وقفی شاه عباس اول، که در قطع سلطانی بزرگ با ابعاد ۳۴ × ۵۰ سانتیمتر و ۴۳۴ برگ بر روی کاغذ نخودی کتابت گردیده و دارای آرایه‌های هنری خاصی، مانند کمند، دو سر لوح، کتبه‌های سر سوره، دو صفحه مذهب، لوح جداگانه برای فهرست سوره و دعای پیش از تلاوت قرآن و گوی زرین اخترنما در فواصل آیات بوده و از لحاظ ویژگی‌های کتابت و هنر خوشنویسی منحصر به فرد است، مورد تحقیق و پژوهش علمی قرار داده و دقایق و نکات هنری آن را از جمله تناسب و ترکیب‌بندی‌ها و عناصر بصری به لحاظ صعود و نزول استادانه قلم، ارتباط خلوت و جلوت خط، صفا و شأن که موهبتی الهی و لازمه آثار بدیع و ماندگار است، انتخاب و صفحات نمونه‌ای را در قطع کوچکتر با ابعاد ۳۵ × ۲۵ سانتیمتر به علاقه‌مندان و دوستداران هنر و آثار اسلامی تقدیم می‌نمایند.

این قرآن به شیوه محقق، همراه با ترکیبات بدیع ثلث و با تبعیت از سنت زیبایی کتیبه نگاری در صفحات ده سطری و با روش سطور یک در میان به قلم زر و مرکب مشکی کتابت گردیده است. از ظرایف کتابتی این اثر فاخر اینکه در سطرهایی که با مرکب سیاه نگارش یافته، کلمات و ترکیب بندی ها فشرده تر و با انسجام بیشتری انجام پذیرفته، ولی در سطرهایی که با قلم زرین نگاشته شده، دانگ قلم و اندازه کلمات بزرگ تر و ترکیبات با فاصله بیشتری مشاهده می شود. به این ترتیب، توازن و هماهنگی زیبایی بین خطوط سیاه در مقابل رنگ طلا ایجاد شده است.

نکته مهم دیگری که در این اثر مشهود است، این است که اکثریت سطرها با دو کرسی کتابت گردیده که در قسمت بالای سطر، خط تراز و در پایین به صورت آزاد و با تناسب دو شیوه کرسی بندی در کلمات و ارسال انجام پذیرفته است.

در معرفی این اثر برخی از اوراق خاص، که دارای ویژگی های ساختاری، سواد و بیاض، اتصال و انقطاع، افتتاح و اختتام، ابتکار عمل و نوآوری در شیوه نوشتاری و کتابت علیرضا عباسی است، مورد توجه و نقد و بررسی قرار گرفته است.

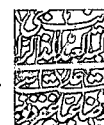
امید است معرفی ظرایف و ارزش های فرهنگی - هنری این اثر بدیع مورد استفاده و قبول اندیشمندان و علاقه مندان به تاریخ و فرهنگ و هنر اسلامی و قرآن پژوهان قرار گیرد و حاصل این زحمات مورد عنایت ویژه و مقبول درگاه احسن الخالقین و نیز ولی نعمتman حضرت ابوالحسن الرضا (علیه آلاف التحية و الثناء) بوده و بهره معنوی نصیب گردد.

دکتر بهمن نامور مطلق

دبیر فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران

سیدحسین عابدی

مدیرعامل مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی

هر یک از نسخه های خطی و قرآنی هنرهای ایرانی، گنجینه هایی عظیم از فنون و رموز هنری و دانش هایی عظیم از علوم انسانی و خردورزی ایرانی را در بر دارد؛ اما با همه اهمیتی که مطالعات نسخه شناسی قرآن و هنرهای ایرانی، در مقیاس جهانی دارد به دلیل مشکلات خاص آن، نظیر کهنگی کاغذ، آسیب پذیری نسخه ها و فرسودگی و نیز مکتوم ماندن راز و رمز فنون هنرهای نهفته در آنها، تا به امروز از محافل دانشگاهی ایران و جهان، دور مانده اند؛ در حالی که اگر معدودی از نسخه شناسان و ایران شناسان با بهره گیری از نمونه های عکسی، مطالبی را انتشار داده اند با همه کاستی های آنها، همواره مورد استقبال محافل علمی و هنری قرار گرفته که حاکی از اهمیت مسئله است.

در ایران افراد معدود و انگشت شماری به بررسی هنری و کشف رموز و فنون آیه نگاری ها و خطوط قرآنی، نقوش تذهیب و مجلس سازی ها و پیچ و خم خطوط زیبا و افسونگر متن ها پرداخته اند. این کمترین تاکنون تألیفات بسیاری درباره چگونگی بهره گیری و نمونه سازی از گنجینه هنرهای ایرانی را به چاپ رسانیده است. مسلماً فراهم کردن شرایط چاپ نفیس همراه با بیان زیبایی شناسی و تحلیل و طبقه بندی نسخه های خطی و حوزه های تولید و نگهداری و بیان فنون هر نسخه و نهایتاً چاپ یا تمهیداتی که منجر به چاپ و انتشار آنها شود، از نتایج مهم طرحی است که به ساماندهی پژوهش های بنیادی و ارتقای کیفی آنها، ابداع آثار و پدیده های هنری و نیز تحول و گسترش زمینه های تازه ای از هنرهای ایرانی و اسلامی و کاربردهای جدید در دانشگاه های هنری و مراکز تولید منجر می گردد.

یقین است که با بهره گیری تخصصی از رموز و فنون هنری در نسخه های خطی نفیس، مستلزم شناخت دقیق صنایع هنری و دانش های کاربردی و عملی آن است خصوصاً اگر با کلام جاودانه وحی و کتابتی «احسنت» همراه باشد مسلماً نگرانی و دغدغه هایی را پدید می آورد. باید دانست که تبیین نقوش پیچیده و فاخر هنری در انواع ترکیب های کتابتی از یادرفته، نیازمند به مطالعات وسیع، آشنایی به شیوه های تخصصی دیدن و حوصله و دقت بسیار دارد. نقوش بدیع با ترکیب های اعجاب آور کتابت های استادانه آیات سبحانی در این مصحف شریف که ظاهری یکسان دارد، از چنان زیبایی های رازآمیز نامرئی برخوردار است که بدون استفاده آگاهانه از آئین بازشناسی نقوش و استفاده از روش های تکنولوژی آموزشی، درک و عرضه آن ها برای انتقال به نسل امروز، بدون نتیجه خواهد بود. بنابراین با تکیه بر تجارب آموزشی خود، شیوه «طراحی بیان بصری» را بر اساس موازین تکنولوژی آموزشی انتخاب کردم که هم خوانی بسیار با سنت های بهینه هنرهای اسلامی دارد.

به این ترتیب استفاده از این روش و صفحه آرایی متأثر از اصول «منزل و استقرار آیات»، تحقق دقیق همه اهداف این هنر پژوهی را میسر نمود. ضرورت اشاره ای مختصر به چگونگی عملکردهای اجرایی آن احساس می شود:

الف: استفاده از تقسیمات رنگی برای بیان رموز توازن، محدوده قرینه سازی ها و انواع «مکان های استقرار» مکاتب حسن.

ب: استفاده همزمان از سه شیوه «ارائه مضامین بصری»، «برش و قطعی» و «آئین کتابت و استقرار» برای بیان شرح نقوش برابر سنت های کهن کتابتی مصاحف است که سوابق آن در نسخه های خطی باقی است.

لازم به یادآوری است که بهره گیری همزمان از این روش ها به محقق امکان داد با برش های الوان، محدوده رموز و فنون، قرینه سازی های بی بدیل، چگونگی توازن های احسن و اعجاب آور کاتب را برای اصحاب اندیشه، هنرمندان و هنرپژوهان در همان مکان اصلی استقرار، آشکار کند. به کمک روش قطعی نیز اسرار نگاره های در هم تنیده نظیر صدر و ذیل، پیشانی و سرلوح و جدول های دواله، در کنار مرزبندی های هندسی نقوش «فهرست السور»، بیان گردید تا چگونگی انطباق ماهرانه ترکیب های ناپیدا درست در همان «مکان استقرار» بازشناسی شود.

بدون شک همت موسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی و فرهنگستان هنر، تفاهم و همکاری سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و سازمان دارالقرآن الکریم، و پشتیبانی صندوق حمایت از پژوهشگران کشور از این طرح قرآن پژوهی، به عنوان نخستین اقدام علمی و آغازین در مقوله پژوهش های نسخه های خطی هنری کشور، در تاریخ هنرهای ملی ایرانی گامی با ارزش و به یاد ماندنی است که از چشم اصحاب بصیرت دور نخواهد ماند.

یقین است که غیر از الطاف خداوندی، تحقق این پژوهش مرهون توجه و هدایت فرهیختگان ارجمند: مهندس میرحسین موسوی، دکتر برادران رفیعی، دکتر بهمن نامور مطلق، استاد غلام حسین امیرخانی، دکتر محمد فرهادی، سید حسن عابدی، علیرضا اسماعیلی، دکتر مهرداد قیومی، مهندس مهدی مکی نژاد، مشاوران ناظر و اعضای هیأت علمی است.

وظیفه خویش می داند که از مراحم بزرگواران و همه هنرمندانی که در شکل گیری این گنجینه نفیس سهمی مؤثر و ارزنده داشته اند صمیمانه تشکر و سپاسگزاری کرده و توفیق روزافزون آنان را از درگاه حضرت احدیت آرزو دارد.

دکتر محمد مهدی هراتی

عضو گروه هنرهای سنتی فرهنگستان هنر